

Makale Bilgisi /Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi /Received: 14.03.2019
Kabul Tarihi /Accepted: 02.04.2019

Batılı Araştırmacılara Göre Safevî İran'a Şiî Ulemâ Göçü

Habib KARTALOĞLU *

Öz

Batı'da E. G. Browne'nun çalışmalarıyla başlayan Safevî İran'a ulemâ göçü konusundaki araştırmalar, son zamanlarda giderek artmaktadır. Araştırmacıların çoğunluğuna göre Safevîler, kendilerine yardımcı olmaları için Irak, Cebel-i Âmil ve Bahreyn bölgelerinden İmâmî ulemâyı İran'a davet etmişlerdir. Sünnî idareler altında yaşayan Arap İmâmî âlimler, çeşitli baskılara maruz kaldıklarından bu davete icabet etmiştir. İlk kez Browne tarafından dile getirilen bu tezin günümüzde savunucularının başında Rula Abisaab gelmektedir. Andrew J. Newman ise Batılı araştırmacıların çoğunluğu tarafından dile getirilen teze karşı çıkmaktadır. Newman'a göre Safevî İran'a Âmilî âlimlerin göçü fazla abartılmaktadır. Bölgedeki Sünnî yönetimler, İmâmî ulemâyı herhangi bir baskı yapmadıklarından birçok İmâmî âlim, kendi vatanlarında kalmayı Safevî İran'a gitmeye tercih etmişlerdir. Kathryn Babayan ve Jean Calmard gibi araştırmacılar da Newman'ın öne sürdüğü tezi kabul etmektedir. Her iki tezi de savunan araştırmacılar, çalışmalarında aynı verileri kullanmalarına rağmen konuyu farklı açılardan incelemektedir. Bu çalışmada Safevî İran'a ulemâ göçünün nedeni, hangi bölgelerden ulemâ göçü olduğu, göç eden âlimlerin Safevî yönetiminde üstlendikleri görevler gibi konularda Batılı araştırmacıların yaklaşımları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İmâmiyye Safevî İran, Cebel-i Âmil, Ulemâ, Göç.

Migration of Shi'î Scholars to Safavid Iran According to The Western Researchers

Abstract

In the West research on the migration of scholars to the Safavid Iran which began with the E. G. Browne's studies has been increasing lately. According to the majority of the researchers, the Safavids invited the Imâmî scholars from Iraq, Jabal 'Âmil and Bahrain regions to Iran to help them. The Arab Imâmî scholars living under the

* Dr. Öğr. Üyesi., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
hkartaloglu@sakarya.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4973-0787>

Sunni administrations accepted the invitation because of different persecutions they were exposed to. Nowadays, Rula Abisaab is the main advocate of this thesis which although, was first established by Browne. Whereas, Andrew J. Newman opposes the majority of the Western researchers on the subject matter. According to Newman, the immigration of 'Âmili scholar to the Safavid Iran is not as exaggerated. And the Sunni administrations in the region did not persecute the Imami scholars, as such many of them preferred staying in their homeland to going to the Safavid Iran. Researchers such as Kathryn Babayan and Jean Calmard also accepted Newman's thesis. The researchers who advocate both theses, despite using the same data in the course of studies, the topic is examined from different perspectives. The aim of this study is to examine the approaches of the Western researchers on the subject matters such as the reasons for the migration of the scholars to the Safavid Iran, which region they migrated from and the tasks they undertook in the administration.

Keywords: History of Islamic Sects, Imâmiyya, Safavid Iran, Jabal 'Âmil, Scholars (Ulemâ), Migration.

Giriş

1501 tarihinde Tebriz merkezli olarak tarih sahnesinde yer alan Safevîler, büyük oranda Erdebil tekkesine bağlı Türkmen kabilelerin desteğiyle kurulmuştur.¹ Kurucu unsur olan Türkmenler, senkretik karakterli bir inanca sahip olmalarına rağmen² Şah İsmâil, on iki imam adına hutbe okutmak suretiyle devletin resmi mezhebinin İmâmiyye Şiiliği olduğunu ilan etmiştir.³ Nitekim devrin önemli kaynakları arasında olan *Aḥsenü't-tevâriḥ*'te Hasan Beg Rumlu (ö. 985/1577),⁴ bu konuda şöyle demektedir:

"[Şah İsmâil] tahta çıktığında hutbenin on iki imam adına okunmasını ve Tuğrul Bey b. Mikâil b. Selçuk'un zamanından beri beş yüz yirmi sekiz (528) yıl boyunca ortadan kaldırılmış olan *Eşhedü enne 'Aliyyen veliyyullah ve Ḥayya 'ala ḥayri'l-'amel* ibarelerinin ezana ilave edilmesini emretti."⁵

Siyasî/dinî yapılanmasında İmâmiyye mezhebini tercih eden Safevîler, bölgedeki mevcut potansiyel birikimden istifade imkânını yitirdiklerinden tercihleri doğrultusunda bir ilmiye sınıfını oluşturma çabası içerisine girmişlerdir.⁶ Ancak kısa süre zarfında böyle bir sınıfın oluşturulması mümkün değildir. Bu sebepten ötürü araştırmacılar arasında Safevîlerin toplumsal dönüşümde kendilerine yardımcı olmak

¹ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri* (Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, 1976), 22.

² Mehmet Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şiiliğin Seyri*, 2. Baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 253.

³ İran'da Şiiliğin mezhep olarak ilan edilmesi ve bölgenin Şiileşme süreci hakkında bk. Mehmet Çelenk, "Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2014): 12-32.

⁴ Müellif hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan-ı Rumlu, *Aḥsenü't-tevâriḥ*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 3-9; Aliyev Saleh Muhammedoğlu, "Hasan-ı Rûmlü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 346-347.

⁵ Hasan Beg Rumlu, *Aḥsenü't-tevâriḥ*, tsh. Abdülhüseyn Nevâi (Tahran: Çâbhâne Ḥaydarî, 1357), 85-86.

⁶ Çelenk, *İran'da Şiiliğin Seyri*, 256.

ve yeni bir ilmiye sınıfı oluşturmak maksadıyla Cebel-i Âmil⁷ ve Bahreyn bölgelerinden İmâmiyye mezhebine mensup âlimleri İran'a göç etmeye teşvik ettikleri şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.⁸ Batı'da özellikle ilk iki hükümdar (Şah İsmâil ve Şah Tahmasp) zamanında yapılan davete çok sayıda İmâmî âlimin cevap verdiği şeklindeki yaygın kanaat, en azından E. G. Browne'nun çalışmalarına kadar uzanmaktadır.⁹ Browne, Şah İsmâil'in Tebriz'i ele geçirdiği dönemde mezhebi tercihi doğrultusunda eserler ve âlim bulma konusunda yetersiz olduğunu söylemekte ve bu eksikliği Basra Körfezi'ndeki Bahreyn ve Suriye'deki Cebel-i Âmil bölgesinden karşıladığını iddia etmektedir.¹⁰

Batı'da Browne birlikte başlayan bu ilgi odağı, özellikle İran İslam Devrimi sonrası çalışmalarla birlikte daha da artmıştır. Safevî İran'a göç konusunda gerek müstakil çalışmaları gerekse çalışmalarında ayırdıkları bölümlerle katkı sağlayan araştırmacıların sayısı son zamanlarda artmaktadır. Bu konuya ilgi duyanlar arasında Jean Aubin, Roger Savory, Moojan Momen, Said Amir Arjomand, Hamid Algar, Andrew J. Newman, Rula Jurdi Abbissab, Devin J. Stewart ve Stefan Winter gibi araştırmacılar yer almaktadır. Son zamanlarda konuya artan ilginin arkasında muhtemelen iki temel sebep bulunmaktadır. Birincisi, Safevîler öncesi dönemde Sünnî iktidarların kontrolündeki İran bölgesinin Safevî devletiyle birlikte mezhebi yapısındaki köklü değişiklik.¹¹ Diğeri de siyasî otoriteler karşısında giderek gücünü artıran İran ulemâsının ilk grubunu, Safevîler dönemi âlimlerinin

---

⁷ Günümüzde Cebel-i Âmil, Kuzey Filistin'deki küçük bir bölümü dışında Güney Lübnan sınırları içerisinde yer alan Sayda ve Sür şehrinden iç bölgelere doğru uzanan yerleşim bölgesidir. Bk. Albert Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49 (1986): 133; Devin J. Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars to Safavid Iran", *Journal of Near Eastern Studies* 55/2 (1996): 81; Mustafa Öz, "Cebeliâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1: 253-254; Süleyman Zâhir, *Şafâhâtü min Cebel-i Âmil* (Beyrût: Dârü'l-İslâmiyye, 2002), 23.

⁸ Andrew J. Newman, "The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran", *Die Welt des Islams*, 33 (1993): 66; Rula Jurdi Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change", *Iranian Studies* 27/1 (1994): 103-104.

⁹ Newman, "The Myth of the Clerical", 66.

¹⁰ Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, 5. Baskı (Cambridge: The Cambridge University Press, 1959), 4: 360.

¹¹ Çelenk, *İran'da Şiiliğin Seyri*, 271.

oluşturması.¹² Dolayısıyla bu iki temel sâik, Batılı araştırmacıları Safevî İran'a ulemâ göçü konusuna yönlendirmiş olabilir. Zira İran İslam devrimiyle siyasi otoriteyi ele geçiren ulemânın kökeni, mezhebi anlayışları, mevcut yönetimlerle ilişkileri ve süreç içerisinde elde ettikleri kazanımları ortaya konulduğunda onların mevcut nüfuzları daha anlaşılır hale gelecektir.

Safevî İran'a ulemâ göçü konusunda Batı'da önemli çalışmalar yapılmasına rağmen ülkemizde konuyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar az olduğu söylenebilir.¹³ Safevî dönemi hakkındaki bazı çalışmalarda ise konu, birkaç satırlık bilgi ile geçiştirilmektedir.¹⁴ Öte yandan makale başlığımızla doğrudan ilgili olarak Fehîme Muḥbir Dezfûlî, Farsça bir makale telif etmiştir.¹⁵ Çalışmamızda bu makaleden de istifade etmiş olmamıza rağmen söz konusu çalışmada konu yüzeysel olarak ele alınmaktadır.

Safevî İran'a ulemâ göçü konusunda cevabı aranması gereken temel sorular bulunmaktadır. Stewart ve Çelenk'in de ifade ettikleri gibi konunun çerçevesini belirleyen temel soruları şu şekilde sıralamak mümkündür: Safevîler için ulemâ ithali bir zorunluluk mu yoksa bir tercih midir? Safevî İran'a hangi bölgelerden ulemâ göç etmiştir? Safevîler tarafından yapılan davete Safevî toprakları dışındaki İmâmî ulemânın ne kadarı karşılık vermiştir? İmâmî ulemâyı Safevî İran'a göç etmeye sevk eden temel gerekçe nedir? Safevî İran'a giden âlimler hangi görevleri üstlenmişlerdir? Safevî İran'a göç eden âlimlerin Safevî yönetimine bakışları nasıldır?¹⁶ Konunun kapsamı dikkate alındığında soruların sayısını çoğaltmak mümkündür. Ancak mevcut araştırmalara baktığımızda bu temel sorulara verilen cevaplar konusunda dahi bir belirsizliğin olduğu ve sınırlı veriler ekseninde genellemeler yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada Batılı araştırmacıların temel sorular ekseninde Safevî İran'a ulemâ göçünün önemi ve nedenleri, hangi bölgelerden göçün olduğu, göç edenlerin Safevî yönetimiyle olan ilişkileri ve hanedanlıkta üstlendikleri görevler gibi hususlardaki yaklaşımları ele alınacaktır.

1. Safevî Devletin Ulemâ İthal Etme Gerekçesi

Safevî İran'a ulemâ göçüne dair Batılı araştırmacıların cevabını aradıkları muhtemelen ilk ve en temel soru bu başlıkla ilgilidir. Yani Tebriz'de On iki imam adına hutbe okutup İmâmîye mezhebini tercih

¹² Hamid Algar, *İslâm Devriminin Kökleri*, trc. M. Çetin Demirhan (Ankara: Endişe Yayınları, 1990), 22-23.

¹³ Çelenk, *İran'da Şîiliğin Seyri*, 252-318; Albert Hourani, "Cebel-i 'Amil'den İran'a", trc. Habib Kartaloğlu, *Usûl İslam Araştırmaları* 23 (2015): 213-226; Devin J. Stewart, "Safevî İran'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dair Notlar", trc. Habib Kartaloğlu, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2016): 271-314.

¹⁴ Mazlum Uyar, *İmâmîyye Şîasin'da Düşünce Ekolleri Ahbârilik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 139; Mazlum Uyar, *Şîi Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 107; Tufan Gündüz, "Safevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 457.

¹⁵ Bk. Fehîme Muḥbir Dezfûlî, "Müsteşriḳân ve Muhâceret-i 'Ulemâ-i Cebel-i 'Amil be İrân der Devre-i Safevî", *Tarih ve Temeddün-i İslâmî* 2/19 (1393): 189-201.

¹⁶ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 82; Çelenk, *İran'da Şîiliğin Seyri*, 274-275.

ettiklerinde Safevîler, bölgede dinî/siyasî zemin oluşturmada kendilerine yardımcı olacak ulemâya sahip midir? Bir diğer ifadeyle Safevîler, zaruret gereği mi yoksa tercihen mi bölge dışındaki İmâmî ulemâyı Safevî topraklarına davet etmişlerdir? Konu üzerine yoğunlaşan Batılı araştırmacıların kâhîr ekseriyetinin kanaatine göre Safevîler, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinde bölgede kendilerine yardımcı olacak ve Şîî tedrisâtı öğretebilecek ulemeden yoksun olduklarından bölge dışındaki İmâmî ulemâya yönelmek zorunda kalmışlardır. Araştırmacılar, Safevî devletinin ilk yıllarında İmâmîyye mezhebinin propagandasını yapacak İmâmî ulemânın ve Şîî kaynakların bölgede olmadığına dâir, Hasan Beg Rumlu'nun *Ahşenü't-tevârih*'ine sıklıkla atıfta bulunmaktadır. Söz konusu eserde Rumlu, Safevîler'in Tebriz'i ele geçirdiklerinde Şah İsmâil'in on iki imam adına hutbe okutması, ezana ilaveler yapılması ve çarşılarda ilk üç halifeye sebb edilmesine izin verdiği hadiselerden bahsettikten sonra bu konuda şöyle demektedir:

“O vakit insanlar Ca'ferî mezhebinin esaslarını İsnâ 'Aşeriyye'nin kanunlarını bilmiyorlardı. Zira İmâmîyye mezhebine ait fıkıh kitaplarından biri yoktu. Şeriat penâh Gâzî Naşrullah Zeytûnî'nin elinde bulundurduğu Sultânu'l-ulemâ el-Mütebahhîrîn Şeyh Cemâlüddîn el-Hillî'nin telif ettiği *Kâvâidü'l-İslâm*¹⁷ adlı eserinin birinci cildi ile dinî konularda eğitim veriliyordu. Gün geçtikçe İsnâ Aşeriyye mezhebinin hakikat güneşi yükselmeye başladı.”¹⁸

Edward Browne, çalışmasında bu pasajı doğrudan alıntı yaparak Şîî ulemânın ve kaynakların yetersizliğinden dolayı Safevîler'in Bahreyn ve Cebel-i Âmil bölgesindeki İmâmî ulemâdan faydalanma yoluna gittiğini söylemektedir.¹⁹ Edward Browne'den sonra bu konuya yoğunlaşan Aubin, Mazzaoui, Keddîe, Savory, Arjomand, Momen ve Hourani gibi araştırmacılar da Hasan Rumlu'dan doğrudan alıntı

¹⁷ Hasan Beg Rumlu eserin ismini bu şekilde vermiş olmasına rağmen Allâme el-Hillî'nin bu isimle bir eseri yoktur. Söz konusu eserin el-Hillî'ye ait *Kâvâidü'l-ahkâm* olması muhtemeldir. Bk. Andrew J. Newman, *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Tradionalist (Akhbari) Schools in Imami History From The Third/Ninth to The Tenth/Sixteenth Century A.D.* (PhD These, University of California, 1986), 731; Uyar, *Ahbârîlik*, 39; Çelenk, *İran'da Şîîliğin Seyri*, 200.

¹⁸ Rumlu, *Ahşenü't-tevârih*, 86.

¹⁹ Browne, *History of Persia*, 4: 54-55, 360.

yaparak veya ona atıfta bulunarak bu konuya dikkat çekmektedirler.²⁰ Detaylarda bazı farklılıklar olmasına rağmen Browne'nin görüşünü sürdüren araştırmacılar, Safevîlerin toplumsal dönüşüm sürecinde bölgede Şîî kaynakları ve nitelikli İmâmî ulemâyı bulamadıklarından kendilerine yardımcı olacak ulemâyı Cebel-i Âmil ve Bahreyn bölgelerinden karşılama yoluna gittiklerini söylemektedirler. Nitekim Hasan Rumlu'ya atıfta bulunan Momen'a göre, Şah İsmâil mezhebi tercihini açıkladığında İran'da nitelikli İmâmî âlim bulunmamaktadır. Bu dönemde Tûs, Nişabur, Kaşân, Kum ve Rey gibi önemli Şîî merkezleri önemini yitirmiştir ve bu merkezlerde hiç biri ön plana çıkmamış çok az sayıda âlim yetişmiştir.²¹ Araştırmacılar arasında Safevîlerin ihtiyaç/zaruret gereği bölge dışından ulemâ ithal ettiği tezi hâkim görüş olsa da yukarıda ismi geçen Hourani ve Arjomand'ın yanı sıra Rula Jurdi Abisaab konuyu farklı açılardan da değerlendirmektedirler. Nitekim Hourani, Safevîlerin Muḥakkık el-Kerekî (ö. 1534/940) gibi âlimlere ihtiyaç duyması ve onlara istihdam olanakları sağlamasının yegâne sebebinin İran coğrafyasındaki Şîî âlimlerin yetersizliği olmadığını söylemektedir. Ona göre iki önemli faktör, Safevîleri bölge dışındaki âlimleri hanedanlıkta istihdam etmelerinde etkili olmuş olabilir. Birincisi, yeni kurulan bir hanedanlığın geleceği için İran'la hiçbir bağı olmayan muhacir âlimlerin, bölgedeki şehirlerde ikâmet eden nüfuz sahibi kişilerle güçlü bağlantıları olan Şîî âlimlere göre daha fazla fayda sağlayacağı düşüncesi. İkincisi, âlimin konumuna vurgu yapan ve kaynaklardan hüküm çıkarmayı önemseyen geleneğin temsilcilerinin istihdam edilmesinin, hanedanlığın siyasi meşruiyetinin temellendirilmesinde ve diğer mezheplerle olan tartışmalı konularda Safevî çıkarlarına daha uygun olması.²² Nitekim Şah Tahmasb'ın (ö. 984/1576) hakkında ferman²³ yayınladığı el-Kereki'nin (ö. 940/1534) haraç ve Cuma namazı konularındaki görüşlerinin siyasi iktidara

²⁰ J. Aubin, "Sâh İsmâil et Les Notables de l'Iraq Persan", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2/1 (1959): 53; J. Aubin, "La Politique Religieuse des Safavides", *Le Shi'isme Imâmîte*, ed. T. Fahd (Paris: Presses Universitaires de France, 1970), 239; Michel M. Mazzaoui, *Shi'ism and The Rise of The Safavids* (PhD These, Princeton University, 1966), 8; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safavids: Shi'ism, Sufism and the Ghulat* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1972), 6; Roger Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge: Cambridge Press, 2007), 30; Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven: Yale University Press, 1981), 11; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and The Hidden Imam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1984), 106; Moojan Momen, *An Introduction to Shii Islam* (New Haven and London: Yale University Press, 1985), 108; Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 136.

²¹ Momen, *Shii Islam*, 108.

²² Kevserânî'ye göre de Safevîlerin kuruluş döneminde devlet hizmetinde yer alan fakihlerin birçoğu Arap kökenli âlimlerdir. Safevîlerin bu âlimleri İran'a davet etmelerinin altında iki temel gerekçe bulunmaktadır. Birincisi, Fıkıh alanında önemli eksiklerin bulunması ve devletin teşekkül ve teşkilatlanma sürecinde kendilerine yardımcı olacak İmâmî âlimlerin İran'da az sayıda olması. İkincisi, Sufi düşüncedeki Safeviyye tarikatının fakihlerin desteği olmaksızın devletleşme imkânının olmaması. Bk. Vecih Kevserânî, *Fakih ve Sultan: Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, trc. Ramazan Yıldırım (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 154.

²³ Şah Tahmasp tarafından yayınlanan ferman ve bu fermanın içeriğinin değerlendirilmesi için bk. Said Amir Arjomand, "Two Decrees of Shah Tahmasp Concerning Statecraft and the Authority of Shaykh 'Ali al-Karaki", *Authority and Political Culture in Shi'ism*, ed. Said Amir Arjomand (Albany: State University of New York, 1988), 250-262.

meşruiyet kazandırma niteliğinde değerlendirilmesi mümkündür.²⁴ Öte yandan Arjomand'a göre de Safevîler'in bölge dışındaki ulemâyı hanedanlıkta önemli dinî görevlere getirmeleri kendileri için daha tercih edilebilir bir durumdur. Zira Arap coğrafyasındaki İmâmî ulemâ, İran'da ikâmet edenlerden belirgin bir şekilde farklıydı. Onların herhangi bir siyasi grup veya etnik sınıfla finansal ve idari münasebetleri yoktu. Yüz yıllar boyunca bağımsız fakihler olarak Irak, Suriye ve Bahreyn bölgelerinde Şiilere dinî eğitim vermekteydiler. Fıkıh alanındaki hâkimiyetleri, Safevî dönemi Şii ulemâsının telifâtında açık bir şekilde yansımaktaydı.²⁵

Abisaab ise konuya farklı bir açıdan yaklaşmakta ve Batılı ve İslam ülkelerindeki çoğu araştırmacı tarafından dile getiren İran coğrafyasında nitelikli hiçbir âlimin olmadığı gerekçesiyle Safevîler'in bölge dışındaki İmâmî ulemâyı ithal ettikleri tezine karşı çıkmaktadır. O, erken dönem bazı Safevî kroniklerinden Safevîlerin yeterli donanıma sahip İmâmî ulemâdan yoksun olmadığı sonucunun çıkarılabileceğini iddia etmekte ve Hândmir'in (ö. 942/1535-36) *Ḥabîbü's-siyer* gibi adlı eserine atıfta bulunarak bu tezini ispat etmeye çalışmaktadır. Abisaab, Hândemir'in fıkıh ve fıkıh usulü alanlarında bilgili Emîr Nizâmüddîn Abdülhâyy ve hadis konusunda bilgi sahibi Mevlânâ Abdülalî gibi İsnâ Aşerî mezhebine göre eğitim almış Şah İsmâil zamanındaki erken dönem ulemâsından bazılarını zikrettiğini söylemektedir.²⁶ Ayrıca Şah İsmâil'in saltanatının son dönemlerinde sadr²⁷ görevine getirilmiş olan Emîr

²⁴ Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 137; Hourani, "Cebel-i 'Amil'den İran'a", 221.

²⁵ Arjomand, *The Shadow of God*, 129; Said Amir Arjomand, "The Safavid Era", *Expectation of The Millennium: Shiism in History*, ed. Seyyed Hossein Nasr v.dğr. (New York: State University of New York Press, 1989), 180; Çelenk, *İran'da Şiiliğin Seyri*, 287.

²⁶ Gâyâseddîn b. Hümâmiddîn Hüseyinî Hândmir, *Târîhu ḥabîbi's-siyer fi aḥbâri efrâdi beşer* (Tahran: Kitabhâne-i Ḥayyâm, 1333), 4: 614-616.

²⁷ Sadr, Safevî devletinin ilk dönemlerinde şer'î hukukun uygulanmasından sorumlu dini kurumun başıdır. Bu göreve atamalar doğrudan Safevî şahları tarafından yapılmaktadır. Sadr'ın görevleri arasında kâdılarının tayini, kuruma ait vakıfların idaresi ve müderris, piş namaz, türbedâr gibi dinî sahada hizmet görenlerin yöneticiliğidir. Bk. V. Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk* (Cambridge: W. Heffer and Sons, 1943), 42; R. M. Savory, "The Principal Offices of the Şafavid State during the Reign of İsmâ'il I (907-30/1501-24)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23/1 (1960): 103-104; Hossein Nasr, "Religion in Safavid Persia", *Iranian Studies* 7/1 (1974): 275-276; Arjomand, "The Safavid Era", 178-179; Cafer el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân fi'l-aşri's-Şafevî* (Beyrût: Dârü'r-Raḍvâ, 1989), 194; Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (2017): 41-42.

Ğıyâseddîn Muhammed, Horasan ele geçirildiğinde (916/1510) oraya kadı olarak tayin edilmiştir.²⁸ Dolayısıyla Abisaab, İmâmîye Şiiliğinin önemli âlimleri arasında olmasalar da Safevîlerin kurulduğu dönemde bölgede İmâmîye mezhebini bilen ve doğrultuda eğitim almış bazı âlimlerin olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte o, çeşitli sebeplerden dolayı İran'a ulemâ göçü olduğunu ve Safevîlerin toplumsal dönüşüm sürecinde Arap İmâmî âlimleri İran'da istihdam ettiklerini kabul etmektedir.²⁹ Zira ona göre de Safevîler, mücadele ettikleri siyasal gruplarla veya etnik sınıfların herhangi biriyle köklü bağlantıları olmayan Arap İmâmî âlimleri hanedanlıkta istihdam etmenin daha güvenilir olduğunu ve onları en yüksek dinî mevkilere terfi ettirmenin kendileri için çok az tehdit oluşturabileceğini düşünmekteydiler. Ancak bu önemli tercih sebebi dahi hanedanlığın kurulduğu ilk dönemde Safevîlerin niçin Irak veya Bahreyn bölgesindeki İmâmî âlimleri değil de Cebel-i Âmil bölgesindeki âlimlere mezhebi değişim sürecinde öncülük etmeleri görevinin verildiğini açıklamamaktadır.³⁰ Sonuç olarak Safevîlerin zorunluluk gereği bölge dışındaki ulemâya yöneldikleri tezi araştırmacılar arasında rağbet görmüş olsa da Hourani, Arjomond ve özellikle de Abisaab'ın öne sürdüğü tez dikkate alınması gerekir.

2. İmâmî Ulemânın Safevî Topraklarına Gitme Gerekçesi

İmâmî ulemânın ana vatanlarından ayrılarak Safevî topraklarına göç etmelerini gerektirecek hususlarda araştırmacılar arasında taban tabana zıt görüşler bulunmaktadır. Nitekim Stewart'ın da belirttiği gibi son yapılan çalışmalarda ulemâ göçünün gerekçesi olarak öne sürülen aynı tarihi verinin yorumlanması birbirini nakzeder niteliktedir.³¹

Safevî İran'a İmâmî ulemâ göçüne dâir Batılı araştırmacılar arasında iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre Sünnî iktidarlar, kontrollerindeki Şîi merkezlerde ikâmet eden İmâmî ulemâya baskı yapmışlardır. Şîi ulemâ da kendilerine yapılan baskılardan dolayı ana vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Göç etmelerinde baskı ve zulüm temel sâik olmakla birlikte Safevîlerin himaye ve imkân sunma vaatleri de etkili olmuştur.

Diğeri de, bölgeye hâkim olan Sünnî iktidarlar -özellikle de Osmanlılar-, birinci şıkta sunulanın aksine İmâmî ulemâya baskı yapmadıkları gibi onları ayrıştırıcı politikalarından uzak durmuşlardır. Hatta İmâmî ulemâ, Sünnîlerin kontrolündeki ana vatanlarında ikamet etmeyi Safevî topraklarına göç etmeye tercih etmiştir. Ca'fer el-Muhâcir ve Abisaab gibi araştırmacılar birinci tezi savunurken³² Newman, "The

²⁸ Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia, Religion and Power in the Safavid Empire* (London: I.B. Tauris, 2004), 10; Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 113, 116.

²⁹ Rula Jurdi Abisaab, "History and Self-Image: The Amilis and Their Clerics in Syria and Iran (Fourteenth to Sixteenth Centuries)", *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years*, ed. H. E. Chehabi (London: I.B. Tauris, 2006), 74-75.

³⁰ Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 113-114.

³¹ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 81.

³² el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân*, 93-97; Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 111.

Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran”,³³ başlıklı makalesinde Safevî İran’a Âmilî âlimlerin göçüne dâir sınırlı veriler üzerinden yapılan genellemelere karşı çıkmakta ve tam zıddı bir tez öne sürmektedir.³⁴

Cebel-i Âmil bölgesinde Şiilerin baskı altında yaşadıklarını ve bu sebeple Safevî İran’a göçün olduğunu savunan Abisaab,³⁵ ilk olarak bu göçün kapsamı ve mahiyeti üzerinde durmaktadır. Bu göçün ilk özelliği, sınıf temelli bir göç olmasıdır. Yani burada baskı altında kalanların yapmış olduğu toplu bir göç hadisesinden bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla Âmilî göçü, bölgeye hâkim olan Memlûk ve Osmanlı politik yapısında işkence ve tehditle ötekileştirilmiş Şii fakihlerin yaptığı sınıf temelli bir göçtür.³⁶ İkinci özelliği, göç eden âlimler arasında saptanabilir bir aile bağı olması ve İran’da kendi aile akrabalarının yerleştikleri yerlerde ikâmet etme eğiliminde olmalarıdır.³⁷ Bir diğer özellik de bu göç hareketinin hoca-talebe ilişkisinin olduğu bir göç modeli olmasıdır.³⁸

Safevî İran’a Âmilî ulemâ göçünün temel özelliklerini bu şekilde ortaya koyan Abisaab, yakın dönemde yapılan çalışmaların kâhîr ekseriyetinde³⁹ Cebel-i Âmil bölgesindeki Şiilerin önemli bir kısmının Osmanlı baskısından kurtulmak için ana vatanlarını terk etmek zorunda kaldıkları görüşü kabul gördüğünü iddia etmektedir. Zira ona göre de Âmilî âlimlerin göç etmesindeki baskının boyutu, kapsamı ve etkisinin Cebel-i Âmil ve İran’ın kendine özgü sosyal bağlamları içerisinde yeniden değerlendirilebilir olmasına rağmen tarihsel kanıtların büyük çoğunluğu, bu hususu desteklemede ve Newman’ın öne sürdüğü iddianın problemliliğini ortaya koymaktadır.⁴⁰

³³ Newman, “The Myth of the Clerical Migration”, 66-112.

³⁴ Stefan Winter, *The Shiite of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 20; Stewart, “Notes on the Migration of Âmilî Scholars”, 81.

³⁵ Dezfûlî, “Müsteşrihân ve Muhâceret-i ‘Ulemâ”, 193-194.

³⁶ Abisaab, “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran”, 105.

³⁷ Abisaab, “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran”, 108; Abisaab, *Converting Persia*, 3.

³⁸ Abisaab, “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran”, 109.

³⁹ Abisaab burada özellikle Ali Mürüvve ve Ca’fer el-Muhâcir’in çalışmalarına atıfta bulunmaktadır. Bk. Ali Mürüvve, *et-Teşeyyü beyne Cebel-i Âmil ve İran* (London: Riyâd er-Reyyes li’l-Kütüb ve’n-Neşr, 1987), 44; el-Muhâcir, *el-Hicretü’l-Âmilîyye ilâ İrân*, 93-97.

Ali Mürüvve, *et-Teşeyyü beyne Cebel-i Âmil ve İran* (London: Riyâd er-Reyyes li’l-Kütüb ve’n-Neşr, 1987), 44; Muhâcir, *el-Hicretü’l-Âmilîyye ilâ İrân*, 93-97.

⁴⁰ Abisaab, “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran”, 104.

Nitekim Şehîd-i Evvel (ö. 786/1384) ve Şehîd-i Sâni (ö. 965/1557)⁴¹ gibi iki önemli âlimin öldürülmesinde olduğu gibi, Şîî âlimlerden bazılarının zulüm ve ölüm tehdidiyle karşı karşıya oldukları gerçeğini, Memlûklü ve Osmanlı idarelerinin genel dini politikaları kapsamında değerlendirmek gerekir. Ayrıca Şehîd-i Sâni'nin idam edilmesi, bölgedeki Şîî âlimlerin Osmanlı yönetimine karşı duruşlarını ve Safevîlere karşı güvenlerini pekiştirmiş gibi görünmektedir. Hatta Hüseyin b. Abdüssâmed'in (ö. 984/1576),⁴² hocası Şehîd-i Sâni'nin idam edilmesine tepki olarak Cebel-i Âmil'den ayrılışı, Osmanlı idaresi altındaki Âmililer'in maruz kaldıkları baskılara vurgu yapılarak neredeyse benzer şekilde sunulmaktadır.⁴³

Hourani'ye göre de Cebel-i Âmil bölgesinde ileri seviyede Şîî eğitimi devam ettiren Şîî ulemâya zulüm yapıldığı olasılık dâhilindedir. Zira bölgedeki Şîî âlimlerin eziyet ve zulme maruz kaldıklarının örneğine Şehîd-i Evvel ve Şehîd-i Sâni gibi bölgenin önde gelen iki âlimin hayatlarında ve öldürülmelerinde görmek mümkündür.⁴⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere araştırmacıların çoğunluğu tarafından bu minvalde görüşler ileri sürülmesine rağmen Andrew J. Newman ve ardından Kathryn Babayan ve Jean Calmard, karşı bir tez öne sürmektedirler.⁴⁵ Nitekim Şah İsmâil'in Tebriz'i ele geçirmesini takip eden ilk yarım yüz yıllık dönemine referansla Newman,⁴⁶ Safevî İran'a ulemâ göçünde Âmilî ulemânın önemi, ana vatanlarında onlara baskı yapıldığı ve Safevî hanedanlığındaki konumları gibi konularda araştırmacılar tarafından yapılan genellemelere karşı çıkmaktadır. O, özellikle Osmanlı yönetiminin bölgede ikamet eden Şîî âlimleri dışlayıcı uygulamalardan uzak durduklarını ve söz konusu dönemde yapılan baskının İmâmî ulemâyı ana vatanlarından ayrılmaları için önemli bir sâik olmadığını iddia etmektedir.⁴⁷ Bir diğer ifadeyle Newman, Arap İmâmî âlimlerin Safevî İran'a kitleler halinde göç etmediklerini ve hatta Hicaz, Bahreyn, Irak ve Cebel-i Âmil bölgesindeki çok sayıdaki İmâmî âlimin, Safevîlerin İmâmî Şîilikle tanımlanmasını kabul etmediklerini

⁴¹ Şehîd es-Sâni'nin öldürülmesiyle ilgili kroniklerde yer alan bilgilerin değerlendirilmesi için bk. Adem Arıkan, "Zeynüddin el-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmiyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2010): 87-112.

⁴² Bk. Muhammed b. Hasan el-Hür el-Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Bağdat: Mektebetü'l-Endülüs, ts.), 1: 74-77; Yûsuf b. Ahmed el-Bahrâni, *Lü'lüetü'l-bahreyn fi'l-icâzât ve terâcimü ricâli'l-hadis*, thk. Seyyid Muhammed Şâdık Bahrülulûm (Bahreyn: Mektebetü'l-Fahravî, 1429), 24-28; Mirza Abdullâh Efendi el-İsbahâni, *Riyâzü'l-'ulemâ ve hiyâzü'l-fuğelâ*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Matba'atü'l-Hayyâm, 1401), 2: 108-121.

⁴³ Rula Anis Jurdi, *Migration and social change: The ulama of Ottoman Jabal Amil in Safavid Iran, 1501-1736* (PhD These, Yale University, 1998), 62-74; Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 111, 114.

⁴⁴ Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 134-135.

⁴⁵ Dezfûli, "Müsteşrikân ve Muhâceret-i 'Ulemâ", 196.

⁴⁶ Newman Safevîler'in ilk elli yılını esas alarak kabul gören göç tezinin geçerliliğine meydan okumayı, söz konusu çalışmasının temel amacı olarak zikretmektedir. Bk. Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 67.

⁴⁷ Newman, *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Tradionalist (Akhbari) Schools*, 743; Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 67.

iddia etmektedir.⁴⁸ Zira ona göre, Şah İsmâil'in İmâmî Şiiliğe dönüşünün ani olması; Safevî yöneticilerin İmâmîyye mezhebinin doktrin ve pratiğine yönelik ilgi ve alakalarının olmaması; Safevî dinî söyleminin sürekli aşırılıklar içermesi; ilk elli yıllık süre zarfında alınan siyasi ve askerî başarısızlıkların Safevîlerin geleceğine dâir tereddütler oluşturması; özellikle Osmanlıların bölgede Şii âlimleri dışlayıcı politikalarından uzak durmaları, Arap İmâmî âlimlerin Safevîlere karşı mesafeli durmalarının arka planında yer alan temel hususlardır.⁴⁹

Batılı araştırmacıların iddialarına bu temel gerekçelerle karşı çıkan Newman, bölgedeki Şii âlimlere Osmanlı yöneticileri tarafından herhangi bir baskı yapılmadığının ve rahat bir şekilde hayatlarını devam ettirdiklerinin başlıca örneği olarak Zeynüddîn el-Âmilî (Şehîd es-Sânî) ve Hüseyn b. Abdüşşamed'in kariyerlerine değinmektedir. Ona göre her iki âlim yaşadıkları dönemde onları göç etmeye zorlayacak herhangi bir durumla karşılaşmamışlardır. Zira bunun önemli bir delili, Zeynüddîn el-Âmilî'nin Osmanlılar Bağdat'ı (941/1534) ele geçirdikleri tarihten bir süre sonra bir sıkıntıyla karşılaşmaksızın Doğu Irak'a yolculuk yapması ve Osmanlı yönetimi tarafından tayin edildiği Baalbek'teki Nûriyye medresesinde İslam hukukunu beş mezhebe göre öğretmesidir. Ortaya koyduğu iddiasına bir diğer delil olarak Newman, Hüseyn b. Abdüşşamed'in imâmet meselesinde İmâmî olmayan âlimlerle açık bir şekilde tartıştığını ve hocası Zeynüddîn'in (ö. 965/1557) Osmanlılar tarafından öldürülmesinden sonra (Safevî hanedanlığın kurulmasından yaklaşık altmış yıl sonra) İran'a gitmesini göstermektedir.⁵⁰ Bunlara ilave olarak Newman, Safevîlerin ilk dönemlerinde mücadele etmek zorunda kaldıkları iç çekişmelere ve siyasi rakipleriyle sürekli mücadelelerine değinerek bu ortamın Arap İmâmî âlime çok az pozitif imge sunduğunu söylemektedir.⁵¹

Kathryn Babayan da Newman'ın makalesine atıfta bulunarak onun öne sürdüğü tezi kabul etmektedir. Ona göre Safevîlerin ilk dönemindeki Arap İmâmî âlimlerin çoğunluğu ana vatanlarında kaldıkları gibi Safevî İslam anlayışına da karşı çıkmaktadırlar. Bununla birlikte ona göre, muhtemelen Ali el-Kerekî gibi bazı İmâmî âlimler, Safevîleri daha doğru bir İmâmî anlayışa yönlendirme umuduyla Şah

⁴⁸ Newman'a göre bu kuralın tek istisnası Muhakkık el-Kerekî'dir Zira el-Kerekî, Safevî İran'a göç ettiği gibi Safevî yönetimiyle yakın ilişkiler kurmuştur. Bk. Andrew J. Newman, *Safavid Iran, Rebirth of a Persian Empire* (London: I.B.Tauris, 2006), 24; Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 67, 78-80.

⁴⁹ Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 68, 78.

⁵⁰ Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 106; Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 92.

⁵¹ Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 68-78.

İsmâîl'in himayesini kabul etmişlerdir. Ancak bu süreçte onlar, Şah İsmâîl'in iktidardaki yükselişinin mistik doğasına uymak zorunda kalmışlardır.⁵²

Newman'ın tezini kabul eden bir diğer araştırmacı da Jean Calmard'dır.⁵³ Calmard'a göre kabul edilenin aksine Safevî İran'a İmâmî ulemâ göçü söz konusu değildir. Bu dönemdeki onlarca Arap İmâmî âlim arasında bunun tek istisnası Ali el-Kerekî'dir. Zaten onun Safevî yönetimine verdiği destek ve gaybet döneminde fakihin rolü ve otoritesini genişletme çabaları, Irak, Körfez ve Hicaz bölgesindeki birçok Arap İmâmî âlim tarafından şiddetle eleştirilmiştir.⁵⁴

Yukarıda zikredilen iki temel yaklaşım, Batı'da yapılan bazı çalışmalarda tarihi veriler ekseninde yeniden değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmalarda, genel olarak Newman'ın öne sürdüğü tezler eleştirilmesine rağmen bazı noktalarda onun görüşü kabul edilmektedir. Örneğin Cafer el-Muhâcir ve Newman'ın çalışmalarının bir değerlendirmesi niteliğinde olan Devin J. Stewart'ın "Notes on The Migration of 'Âmilî Scholars to Safavid Iran" başlıklı çalışması bunlardan biridir.

Stewart'a göre Newman'ın eleştirileri, bu konunun, herhangi bir genelleme yapılmaksızın mevcut tarihi verilerin dikkatli bir şekilde incelenerek değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim o, el-Muhâcir'in Safevîler'in ilk yüzyılında Âmilî âlimlerin en önemli dinî mevkilere getirildiği iddialarına karşı çıkmakta ve Arap âlimlerin Safevî yönetiminde bazı görevlere getirilmiş olmalarına rağmen muhtemelen etnik sebeplerden dolayı Safevîlerin sadr makamına nadiren getirildiklerini söylemektedir. Ayrıca Safevîlerin ilk dönemlerinde "şeyhü'l-İslâmlık" gibi bir kurumun olmadığı gerçekliğinin Newman'ın çabalarıyla ortaya çıktığını söylemektedir.⁵⁵

Öte yandan Stewart, Zeynüddîn el-Âmilî'nin hayatı boyunca sürekli tehlike altında olduğu iddiasını fazla abartılı bulmasına rağmen bölgedeki Şîî âlimlerin çeşitli boyutlarda zulüm ve baskıya maruz kaldıklarını iddia etmektedir.⁵⁶ Nitekim ona göre Newman'ın delil olarak öne sürdüğü Zeynüddîn el-Âmilî ile Hüseyin b. Abdüssamed'in hiçbir zorlukla karşılaşmadıkları iddiası, araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilen görüşle çelişmektedir. Ayrıca Şehîd es-Sânî'nin Nûriye medresesine tayin edilmiş olması da onun her istediğini yapabileceği

⁵² Kathryn Babayan, "Sufis, Dervishes and Mullas: The Controversy Over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran", *Safavid Persia: A History of an Islamic Society*, ed. Charles Melville (London: I. B. Tauris, 1996), 119.

⁵³ Abisaab, *Converting Persia*, 50.

⁵⁴ Jean Calmard, "Shi'i Rituals and Power II. The Consolidation of Safavid Shi'ism: Folklore and Popular Religion", *Safavid Persia: A History of an Islamic Society*, ed. Charles Melville (London: I.B. Tauris, 1996), 140.

⁵⁵ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 82, 84-85, 93; Stewart, "Safevî İran'a Âmilî Ulemâ Göçü", 274, 277-279, 294.

⁵⁶ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 103; Devin J. Stewart, "A Biographical Notice on Bahâ' al-Dîn al-Âmilî (d. 1030/1621)", *Journal of the American Oriental Society*, 111/3 (1991): 564; Devin J. Stewart, "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî", *Die Welt des Islams* 48/3 (2008): 289-347.

anlamına gelmediği gibi bunu kendi rızasıyla yaptığı anlamına gelmemektedir. O ve öğrencisi Hüseyin b. Abdüssamed, Sünnî âlim olduklarını iddia ederek takıyye yaptıkları kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Hüseyin b. Abdüşşamed'in Halep'te yaptığı münazara imâmet konusunda olmayıp Sünnî bir âlimle hususi bir tartışma şeklindedir. Öte yandan bu münazarayı kaydeden Hüseyin b. Abdüssamed, tartıştığı arkadaşını kendisini gizlemeye gerek duymadığı birisi olarak tanımlaması, bölgede genel olarak takıyye yapmaya gerekli olan bir ortamın olduğuna delildir.⁵⁷ Bir diğer çalışmasında da Stewart, bu görüşünü destekler nitelikte Şeyh Bahâüddîn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) Cebel-i Âmil topraklarına yaptığı ziyareti esnasında kendisini Sünnî olarak tanıttığını; Osmanlılardan korkusundan dolayı özel dostlarını dahi ziyaret etmediğini ve Şîa hakkında sadece çok özel toplantılarda konuştuğunu zikretmektedir.⁵⁸

Öte yandan Osmanlı arşiv belgelerine ve Sünnî müelliflere ait yazma eserlere atıfta bulunan Stefan Winter, "*The Shiite of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788*" başlıklı çalışmasının bir bölümünde Newman'ın görüşlerini eleştirerek Stewart'la aynı kanaatleri paylaşmaktadır. Nitekim o, Ebû Suud'un fetvaları ve İran Şiiliğinin kurucu unsuru olarak Âmilî âlimlerin gösterildiği *Risâle der reddi revâfid*⁵⁹ adlı risaleye de atıflarda bulunmakta ve bölgedeki Şiilerin hayatlarını idame ettirebilmek için takıyye yapmak zorunda kaldıklarını iddia etmektedir.⁶⁰

3. Muhacir Ulemânın Kökenleri

Safevî İran'a ulemâ göçü konusunda Hasan Beg Rumlu'ya atıfta bulunan araştırmacıların tamamına yakını, Safevîlerin bu ihtiyaçlarını karşılamak için Arap İmâmî âlimlerden istifade yoluna gittiklerini ve

⁵⁷ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 92-93; Stewart, "Safevî İran'a Âmilî Ulemâ Göçü", 292-293.

⁵⁸ Devin J. Stewart, "Taqiyyah as Performance: The Travels of Baha' al-Din al-Amili in Tthe Ottoman Empire (991-93/1583-85)", *Law and society in Islam* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996), 1-70. Aktaran, Dezfûlî, "Müsteşrihân ve Muhâceret-i Ulemâ", 196; Winter, *The Shiite of Lebanon*, 21.

⁵⁹ Risâlede Safevîlerin Irak'ı yeniden ele geçirmelerine atıf yapılmaksızın sadece Şiiliğin hâkimiyetinin ortadan kaldırılması yönünde bir taleple nihayete erdiğinden Winter, söz konusu risâlenin 1620'li yılların başında telif edilmiş olabileceğini söylemektedir. Bk. Winter, *The Shiite of Lebanon*, 22.

⁶⁰ Winter, *The Shiite of Lebanon*, 20-26; Stewfan Helmut Winter, *The Shiite Emirates of Ottoman Syria (Mid-17th - Mid-18th Century)* (PhD These, The University of Chicago, 2002), 43-46.

Cebel-i Âmil ve Bahreyn'den ulemâ ithal edildiğini ifade etmektedir.⁶¹ Bu çalışmaların kâhir ekseriyetinde niçin bir başka bölge değil de özellikle Cebel-i Âmil bölgesi âlimlerinin ilk sırada tercih edildiği hususunda çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda muhtemelen en kayda değer açıklamalar, Rula Abisaab tarafından yapılmaktadır. Zira ona göre Safevîlerin bölgenin önemli eşrafı ve siyasi gruplarıyla bağları olmamaları sebebiyle bölge dışındaki Arap İmâmî âlimleri tercih ettikleri faktörü dahi bunu açıklamamaktadır.

Bu noktada o, Safevîlerin tercihlerini Cebel-i Âmil âlimleri yönünde kullanmalarının arkasındaki tarihi bağlantıyı açıklamada dört eş zamanlı olayın yardımcı olacağını düşünmektedir. Bunlardan ilki, Safevî öncesi dönemde Şîîliğin en önemli merkezi olarak varlığını devam ettiren Irak Hille ilim havzası, zamanla önemini kaybetmiş ve on altıncı yüzyıl itibariyle artık bu şehirde önemli âlimler bulunmamaktadır. On altıncı yüz yılın başlarından itibaren Cebel-i Âmil Şîî ilim havzası olarak ön plana çıkmıştır.⁶²

İkincisi, Âmilî âlimler dinî muhalif ve siyasi hasım olarak gördükleri Sünnî yönetimlerle doğrudan muhataptılar.

Üçüncüsü, fıkıh ve kelam sahalarında Sünnî literatürde önemli birikimin olması siyasi Safevîleri nitelikli âlimlere yöneltti. On beşinci yüzyıl itibariyle Sünnî eğitim çevrelerine iştirak etmiş olan Âmilî ulemâ, yöntem ve terminoloji yönünden Sünnî fıkıhından büyük ölçüde istifade etmiş İmâmî âlimlerdendir.

Dördüncüsü, Cebel-i Âmil bölgesinde içtihadı önemseyen Şîî geleneğinin bulunması Sünnî propagandayı önlemede Safevîlerin çıkarlarına uygun imkânlar sunmaktadır.⁶³

Abisaab'ın dile getirdiği bu dört temel unsura ilave beşinci bir faktör olarak, Safevîlerin Serbedâriler tecrübesinden haberdar olma ihtimalini de eklemek mümkündür. Nitekim 1337-1386 tarihleri arasında Horasan'ın Beyhak bölgesinde hüküm süren Serbedâriler'in⁶⁴ son emirlerinden Hâce Ali b. Müeyyed, Âmilî ulemâsından Şehîd-i Evvel Muhammed b. Mekkî el-Cizzîni el-Âmilî'ye (ö. 786/1384)⁶⁵ bir mektup göndermiştir.⁶⁶ Söz konusu mektupta Şehîd-i Evvel, kendilerine dinî konularda yardımcı olması için bölgeye davet edilmektedir. O bu daveti

⁶¹ Bk. Browne, *History of Persia*, 4: 360; Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam, An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists* (Oxford: Oxford University Press, 1981), 266; H. R. Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, ed. Peter Jackson - Lawrence Lockhart (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 6: 345-346; Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 137; Arjomand, *The Shadow of God*, 107.

⁶² Ayrıca bk. Momen, *Shii Islam*, 120; Norman Calder, "Khums in Imâmî Shi'î Jurisprudence, From the Tenth to the Sixteenth Century A. D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 45/1 (1982): 46; Newman, *Safavid Iran*, 24; Winter, *The Shi'ite of Lebanon*, 20.

⁶³ Abisaab, *Converting Persia*, 11-13; Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 113-115.

⁶⁴ Erdoğan Merçil, "Serbedâriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 549.

⁶⁵ Şehîd-i Evvel için bk. Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1: 181-183; el-Bahrâni, *Lü'lüetü'l-bahreyn*, 138-143; Mirza Abdullah Efendi el-İsbahânî, *Riyâzü'l-'ulemâ ve hiyâzü'l-fuğelâ*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Matba'atü'l-Hayyâm, 1401), 5: 183-191.

⁶⁶ Hâce Ali b. Müeyyed'in gönderdiği mektubun metni için bk. Ahmed el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, trc. Mehmet Yolcu (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 419-420.

kabul etmemiş olmasına rağmen Ali b. Müeyyed'e rehber olması için fıkıh alanında yazmış olduğu *el-Lüm'atü'd-Dimeşkiyye* adlı eserini göndermiştir. Safevî öncesi dönemde yaşanmış olan bu hadise, Safevîlerin ilk tercihlerini Âmilî ulemâ yönünde kullanmalarında pratik önemi hâiz bir durumdur.⁶⁷

Abisaab'ın dile getirdiği ve ilave unsur olarak zikrettiğimiz bu faktörler, hiç şüphesiz Safevîlerin Âmilî tercihlerini açıklama ve göç eden ulemânın kökenleri hakkında önemli perspektifler sunmaktadır. Bununla birlikte bazı Batılı araştırmacılar, Safevîler döneminde yazılan biyografi türü eserlerden hareketle hanedanlık döneminde etkili olan âlimler ve bu âlimlerin ana vatanları hakkında sayısal veriler ortaya koymaktadırlar. Kuşkusuz böyle bir çaba içerisine girilmesinin temel sebebi, Safevî İran'a ulemâ göçünün etkisi ve önemine dikkat çekmektir. Stewart'ın da belirttiği gibi bu tür bir çaba, mevcut biyografi türü eserlerde yer alan bilgilerle sınırlı olmasına rağmen göç hadisesinin öneminin ve etkisinin ortaya konulmasında faydalı olabilir.⁶⁸ Bu tür istatistiksel verilerin orta konulmasında genellikle iki esere başvurulmaktadır. Bunlar, el-Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1693) *Emelü'l-Âmilî*' ve el-Baḥrânî'nin (ö. 1186/1772) *Lü'letü'l-Baḥreyn* adlı eserleridir. Newman haklı olarak, Browne'nun öne sürdüğü tezi destekleyen bazı araştırmacıların,⁶⁹ söz konusu bu iki eseri Safevî İran'a göç etmiş âlimlere tahsis edilmiş olduğu iddialarına karşı çıkmaktadır.⁷⁰ Zira iki bölümden oluşan *Emelü'l-Âmilî* adlı eserinde el-Âmilî, mukaddime kısmında öne sürdüğü gerekçelerden⁷¹ dolayı birinci bölümü tamamen Âmilî âlimlere ayırmış olsa da ikinci kısmında hiç biri Âmilî olmayan binden fazla İmâmî âlime yer vermektedir. Benzer bir durum *Lü'letü'l-Baḥreyn* adlı eser için de geçerlidir. Nitekim söz konusu eser üzerine

⁶⁷ Newman, *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Tradionalist (Akhbari) Schools*, 696-697; Çelenk, *İran'da Şiîliğin Seyri*, 257-259.

⁶⁸ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 83.

⁶⁹ Browne, *History of Persia*, 4: 360; Aubin, "La Politique Religieuse", 239; Nasr, "Religion in Safavid", 274.

⁷⁰ Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 81.

⁷¹ el-Hür el-Âmilî, burada sekiz sebep üzerinde durmaktadır. Cebel-i Âmil ulemâsını öncesinin ilk gerekçesi olarak bölgenin kendi vatanı olmasını zikreder. el-Âmilî'nin saymış diğer yedi sebep, bir anlamda bu doğal tercihi destekler mahiyettedir. Bk. Âmilî, *Emelü'l-Âmilî*, 1: 11-16; Albert Hourani, "The Safavid Era", *Expectation of The Millenium: Shiism in History*, ed. Seyyed Hossein Nasr v.dğr. (New York: State University of New York Press, 1989), 191; Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 139-140.

yoğunlaşan Stewart, eserde yer alan el-Baḥrânî⁷² nisbeli kişiler hakkında sayısal veriler vermektedir.⁷³ Stewart'ın vermiş olduğu bilgilere göre, eserde el-Baḥrânî nisbeli 33 âlim⁷⁴ yer almaktadır. Bu âlimlerden 4'ü Safevîler öncesi dönemde yaşamıştır. Safevîler döneminde yaşayanlardan 18'i İran'a hiç gitmezken sadece 11'i İran'a gitmiş veya oraya yerleşmiştir. Sonuç olarak eserde yer alan el-Baḥrânî nisbeli kişilerden (33) Safevî İran'a gitmiş veya oraya yerleşmiş kişilerin oranı sadece % 33,3'lük bir kesimdir. Dolayısıyla bu sayısal veriler, gerçek durumun Browne ve onun tezini kabul edenlerin iddia ettiği gibi olmadığını açık göstergesidir.

Bununla birlikte Safevîler döneminde telif edilmiş olan el-Ḥür el-Âmilî'nin ve el-Baḥrânî'nin eserleri başta olmak üzere biyografi türü eserler, Safevî İran'a göç eden ulemânın kimler olduğunu ve bu âlimlerin hangi bölgelerden geldiklerini tespit etmede önemli veriler sağlamaktadır. Araştırmacılar, Safevî İran'a göç hadisesinin önemine vurgu yapmak maksadıyla *Emelü'l-Âmil* adlı eserin birinci cildine yoğunlaşmak suretiyle sayısal veriler vermektedirler.⁷⁵ Bu sayısal veriler her ne kadar Safevî İran'a ulemâ göçünün etkisi ve önemini ortaya koymak için verilmiş olmasına rağmen göç eden âlimlerin hangi bölgelere mensup oldukları hakkında da önemli bilgiler sağlamaktadır. Nitekim el-Ḥür el-Âmilî'nin söz konusu eserinin birinci cildinde 230 kişi hakkında bilgi verilmekte olup bunların 17 tanesi Âmilî değildir. Âmilî olanlardan 80'i de Safevîler öncesi dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla eserde Safevîler döneminde yaşamış 143 Âmilî âlime yer verilmektedir. Safevîler döneminde yaşamış âlimlerle ilgili şu şekilde bir tablo oluşturulabilir:

---

⁷² *Lü'letü'l-Baḥreyn* adlı eserde toplamda yüz otuz üç (133) kişi hakkında bilgi verilmektedir. Newman, söz konusu eserde el-Baḥrânî nisbesine sahip olanların oranının otuz kişiden daha az olduğunu tespit etmektedir. Bk. Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 81. 38 numaralı dipnot.

⁷³ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 83. 9 numaralı dipnot.

⁷⁴ Stewart'ın zikretmiş olduğu bu 33 kişiye eserin müellifi olan Yusûf el-Baḥrânî de dâhildir.

⁷⁵ el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân*, 97; Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 83.

Tablo 1. *el-Hür el-Âmilî'ye Göre Safevîler Döneminde Yaşayan Âmilî Âlimler*⁷⁶

	<i>f</i>	%
Safevî İran'a hiç gitmeyenler	45	31,4
İran'a gidip geri dönenler	7	4,8
İran'ın yanı sıra farklı bölgelere gidenler	31	21,6
İran'a yerleşenler	60	41,9
Toplam	143	100,0

Tablo 1'deki bilgilere göre Safevîler döneminde yaşamış Âmilî âlimlerin sadece % 31,4'ü İran'a hiç gitmemiş olmasına rağmen %69,6'sı en azından bir süreliğine İran'da ikamet etmiştir. Dolayısıyla el-Hür el-Âmilî'nin eseri, esas alındığında Safevîler döneminde İran'a göç eden Âmilî âlimlerin oranı oldukça yüksektir. Bu aynı zamanda İran'a göç eden âlimlerin kökenlerinin tespitinde de önemli bir veri sunmaktadır.

Momen, Arjomand ve Abisaab gibi araştırmacılar da sayısal verilerle bir taraftan göçün önemi ve etkisini ortaya koyarken diğer taraftan da göç hadisesinin daha çok hangi bölgelerden olduğuna dair bilgiler sunmaktadırlar. Momen, Âzâd Keşmîrî'nin *Nucûmu's-semâ fi terâcimi'l-ulemâ*⁷⁷ adlı eserinden hareketle on yedinci ve on sekizinci yüzyılda vefat etmiş önemli İmâmî âlimleri tablo halinde vermektedir. Söz konusu tabloya göre (Table: 5) on yedinci yüzyılda vefat etmiş Âmilî âlimlerin sayısı 100; Bahreyn kökenli âlimlerin sayısı 33'tür.⁷⁸ Öte yandan Arjomand, Safevîlerin ilk 140 yıllık döneminde Cebel-i Âmil, son elli yıllık dönemde ise Bahreyn kökenli âlimlerin İran'da etkin olduğunu iddia etmektedir.⁷⁹ O, *The Shadow of God* isimli çalışmasında tablolar (Table 5.3 ve 5.4) eşliğinde Safevîler döneminde etkin olan âlimlerin hangi bölgelere mensup olduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Tespitlerine göre Safevîler'in ilk 140 yıllık döneminde Cebel-i Âmil bölgesinden 14; Bahreyn bölgesinden 2 âlim İran'da etkin olurken hanedanlığın son elli yılında ise tam tersi bir durum söz konusudur. Yani bu dönemde hanedanlıkta Cebel-i Âmil'den 2, Bahreyn bölgesinden ise 8 âlim ön plana çıkmıştır.⁸⁰

Son olarak Abisaab, Amilî ulemânın büyük bir kısmının İran'a göç ettiğini ve on yedinci yüzyılda Safevî İran'a yerleşen ulemânın büyük

⁷⁶ Bu tablo el-Muhâcîr ve Stewart'ın vermiş olduğu bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır. Bk. el-Muhâcîr, *el-Hicretü'l-Âmilîyye ilâ İrân*, 97; Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 83.

⁷⁷ Bk. Muhammed Ali b. Muhammed Şâdık Âzâd Keşmîrî, *Nucûmu's-semâ fi terâcimi'l-ulemâ* (Tahran: Sâzmân-ı Tebliğât-ı İslâmî, 1387).

⁷⁸ Momen, *Shii Islam*, 123.

⁷⁹ Arjomand, *The Shadow of God*, 129.

⁸⁰ Arjomand, *The Shadow of God*, 128-131.

çoğunluğunun Amilî kökenli olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Safevî sarayıyla yakın ilişkiler kuran Âmilî âlimlerin nesepleri takip edilmek suretiyle onların ana vatanlarının neresi olduğu tespit edilebilir.⁸¹ Bu tezinden hareketle Abisaab, mevcut biyografi eserlerini incelemek suretiyle tespit ettiği 164 Âmilî âlimin listesini çalışmasının sonunda ek olarak vermektedir.⁸² Sonuç olarak araştırmacıların ortaya koymuş olduğu bu veriler, Safevî İran'a ulemâ göçünün önemi ve etkinliğini ortaya koyduğu kadar muhacir ulemânın kökenlerinin tespitine dâir bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla mevcut biyografi eserleri incelendiğinde, Safevîler döneminde İran'a göç etmiş âlimlerin önemli bir kısmının Cebel-i Âmil ve Bahreyn bölgelerinden olduğu ve Safevîler döneminde telif edilmiş olan iki önemli biyografi eserinin de bahsedilenin aksine tamamen Safevî İran'a göç eden âlimlere tahsis edilmediği ortaya çıkmaktadır.

4. Safevî İran'a Göç Eden Ulemânın Üstlendikleri Görevler

Toplumsal dönüşüm sürecinde kendilerine yardımcı olmak için İran'a davet edilen İmâmî ulemânın Safevî devletine katkıları daha çok dinî alanla sınırlıdır. Muhacir ulemânın faaliyetleri üç başlık altında toplanabilir. Bunlar "İran'da yeni dinî yapının yerleştirilmesi ve insanları bu yeni inanca/mezhebe, zorla veya kendi rızalarıyla davet etme", "İran'daki Şîî topluma ve bütün Şîî camiaya hizmet verecek yeni nesil Şîî ulemâyı yetiştirme" ve "İnsanlara Şîî geleneğin ve uygulamaların ayrıntılarını öğretme" başlıklarıdır.⁸³ Zira muhacir ulemânın asıl uzmanlık alanları fıkhı ve devlet içerisinde kendi nitelikleri doğrultusunda istihdam edildiler.⁸⁴ Bununla birlikte muhacir ulemanın, Safevî İran'da ne tür görevler üstlendiği konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır.⁸⁵ Araştırmacıların bir kısmı toplumsal dönüşüm sürecinde kendilerine destek olmak için davet edilen İmâmî ulemânın birçok önemli görevi üstlendiklerini iddia etmektedir. el-Muhâcir, Cebel-i Âmil ulemasının bir asırdan fazla bir süre boyunca hanedanlıktaki en önemli görevleri üstlendiklerini ve Âmilî âlimlerin sadr, şeyhü'l-İslâm ve kâdî gibi görevlere geldiklerini iddia etmektedir.⁸⁶

Hourani, Arjomand ve Newman gibi araştırmacılar ise el-Muhâcir'in öne sürmüş olduğu teze karşı çıkmakta ve haklı olarak Safevî yönetiminde muhacir ulemânın, dini müesseselerdeki önemli görevlerin tamamının kontrolünü elde edemediklerini iddia etmektedirler. Bu iddialarına delil olarak, ataması doğrudan Safevî şahları tarafından yapılan ve dinî müesseselerin kontrolünü sağlayan sadr makamına birkaç istisna dışında hiçbir muhacir ulemânın atanmamasını

⁸¹ Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran", 109; Abisaab, "The Amilis and Their Clerics in Syria and Iran", 75.

⁸² Bk. Jurdi, *The ulama of Ottoman Jabal Amil in Safavid Iran*, 414-418; Abisaab, *Converting Persia*, 147-152; Abisaab, "The Amilis and Their Clerics in Syria and Iran", 75.

⁸³ Çelenk, *İran'da Şîîliğin Seyri*, 300.

⁸⁴ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 84.

⁸⁵ Stewart, "Notes on the Migration of Âmilî Scholars", 84.

⁸⁶ el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân*, 193-194, 222.

zikretmektedirler. Kanaatimize göre bu iddianın doğruluğunu ispat eder nitelikte en önemli delil, Muḥakkık el-Kerekî'nin dahi bu göreve getirilmemiş olmasıdır. Zira Şah Tahmasp *nâibü'l-imâm ve hâtemü'l-müçtehidîn* olarak nitelendirdiği el-Kerekî hakkında bir ferman yayınlamış olmasına rağmen onu bu göreve getirmemiştir. Hatta Şah Tahmasp, el-Kerekî'yle Sadr Emir Gıyâseddin arasında vuku bulan tartışmada,⁸⁷ Sadr'ı azletmiş olduğu halde el-Kerekî'yi bu göreve getirmemiştir. Tahmasp, bu göreve el-Kerekî'nin Iraklı öğrencisi Nimetullah el-Ḥillî'yi (ö. 940/1533) tayin etmiştir.⁸⁸ el-Ḥillî'nin bu göreve getirilmiş olması istisnâi bir durumdur.⁸⁹ Çünkü Safeviler'in ilk döneminde el-Ḥillî dışında hiçbir muhacir ulemâ, sadr görevine getirilmemiştir. Bunun dışında muhacir ulemâdan sadr görevini üstlenen diğer iki kişi de, el-Kerekî ailesinin ikinci ve üçüncü kuşağından İran kökenli ailelerle evlenen Mirza Ḥabibullah⁹⁰ ve oğlu Mirza Mehdî (ö. 1080/1669)'dir.⁹¹

Safeviler, muhtemelen etnik sebeplerden dolayı muhacir ulemâyı birkaç istisna haricinde nadiren sadr görevine getirmişlerdir. Zira Safeviler, kendilerinden önce bölgede var olan yönetim biçimine uygun olarak askerlik hizmetlerinde Türkleri, sadâret görevinin de için de yer aldığı yönetim alanlarında ise Farslıları görevlendirmişlerdir.⁹² Genel

⁸⁷ el-Kerekî ile Emir Gıyâseddin arasında vuku bulan uzun tartışmaların başında kiblenin tayini meselesi gelmektedir. Kible tayininin matematiksel hesaplamaları içeren bir konu olduğunu iddia eden Gıyâseddin, kiblenin tayinini fakihlerin değil matematikçilerin yapması gerektiğini söyleyerek el-Kerekî'nin kiblenin yönünü değiştirme işine karşı çıkmaktadır. Bu tartışmada Şah Tahmasp, el-Kerekî tarafını tutmakta ve bu durumu *Tezkire*'sinde şu şekilde dile getirmektedir: "Bu sırada Müctehidü'z-zaman Şeyh Abdül-Âli ile Mir Gıyasettin Mansûr-i Sadr arasında ilmi tartışmalar oldu. Müctehidü'z-zaman gâlip olup haklı olduğu halde onun içtihadına riayet etmediler ve işi inada döktüler. Bunun üzerine hakkı gözeterek içtihadı onun üzerine sabit kıldık". Bk. Şah Tahmasp, *Şah Tahmasp-ı Safevî Tezkire*, trc. Hicabi Kırilangıç, 2. Baskı (Ankara: Atlas Kitap, 2015), 29.

⁸⁸ Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, 293, 307; Arjomand, *The Shadow of God*, 133-136; Newman, *Safavid Iran*, 37.

⁸⁹ Newman, "The Myth of the Clerical Migration", 97.

⁹⁰ Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1: 56.

⁹¹ Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân*, 194; Abisaab, *Converting Persia*, 96, 105; Çelenk, *İran'da Şiîliğin Seyri*, 295.

⁹² Arjomand, *The Shadow of God*, 122; Hourani, "From Jabal 'Amil to Persia", 137; Hourani, "The Safavid Era", 188; Roemer, "The Safavid Period", 6: 228-229; Stewart, "Notes on the

anlamda yönetim kademelerinde görevlendirmeler bu şekilde olmasına rağmen söz konusu durum, Arap muhacir ulemânın hiçbir şekilde Safevî yönetimde görev üstlenmedikleri anlamına gelmemelidir. Muhacir ulemâ, toplumsal dönüşüm sürecinde yukarıda bahsedilen faaliyet alanları doğrultusunda genellikle müderris, kâdı, imam/Cuma namazı imamlığı ve önemli şehirlerde şeyhü'l-İslâm olarak görevler üstlenmişlerdir.⁹³ Örneğin, el-Kerekî dışında Hüseyin b. Abdüşşamed (ö. 984/1576),⁹⁴ Luţfullah el-Meysî (ö. 1032/1622) ve Bahâüddîn el-Âmilî (ö. 1031/1622),⁹⁵ Safevîlerin önemli şehirlerinde şeyhü'l-İslâm görevini üstlenerek Safevî yönetimiyle yakın ilişki kurmuşlardır.⁹⁶ Bu hususa dikkat çeken Abisaab, Safevîler döneminde başta şeyhü'l-İslâmlık olmak üzere müderrislik, kâdılık ve Cuma namazı imamlığı gibi görevler üstlenen Âmilî âlimleri kronolojik olarak sıralamaktadır.⁹⁷ Dolayısıyla muhacir ulemâ, üstlendikleri bu görevler sayesinde bir taraftan Safevî devletine katkı sağlarken diğer taraftan da İran halkı üzerinde nüfuzunu artırarak İran'da ulemânın otoritesini sağlamlaştıracak süreci başlatmışlardır. Hatta Abisaab'ın iddiasına göre Safevî himâyesini elde eden Amilî ulemâ, şeyhü'l-İslâm görevini üstlenmeleri sonucu benzeri görülmemiş bir şekilde iktidardan yararlanma ve sosyo-ekonomik güç elde etme fırsatı yakalamışlardır.⁹⁸

Sonuç

1501 tarihinde Tebriz merkezli olarak tarih sahnesinde yer alan Safevîler, dinî yapılanmada İmâmiye mezhebini tercih etmekle İran tarihinde önemli kırılma/dönüşüm süreçlerinden birini başlatmışlardır. Safevîlerin bu mezhebi tercihleri, bir taraftan mevcut potansiyel birikimden istifade imkânını yitirmelerine, diğer taraftan da tercihleri doğrultusunda bir ilmiye sınıfını oluşturma problemiyle karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştur. Kısa süre içerisinde bir ilmiye sınıfı oluşturmak mümkün olmadığından Safevîler, kendilerine yardımcı olmak amacıyla bölge dışındaki İmâmî ulemâyı İran'a davet etmişlerdir.

Batı'da, Safevî İran'a ulemâ göçüne dâir yaklaşık bir asırdır araştırmalar yapılmaktadır. E. G. Browne'nun çalışmalarıyla başlayan araştırmalarda göçün önemi, etkisi, sebepleri, muhacir ulemânın kökenleri ve Safevî devletinde üstlendikleri görevler gibi konular sınırlı sayıda veriler çerçevesinde genellemeler yapılarak bir yargıya varılmaktadır.

Migration of Âmilî Scholars”, 84; Devin J. Stewart, “The First Shaykh al-Islâm of the Safavid Capital Qazvin”, *Journal of the American Oriental Society* 116/3 (1996): 387.

⁹³ Arjomand, *The Shadow of God*, 131; Arjomand, “The Safavid Era”, 181-182; Jurdi, *The ulama of Ottoman Jabal Amil in Safavid Iran*, 77.

⁹⁴ Hüseyin b. Abdüşşamed hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Stewart, “The First Shaykh al-Islâm of the Safavid Capital Qazvin”, 387-407.

⁹⁵ Âmilî, *Emelü'l-Âmil*, 1: 155-160.

⁹⁶ Abisaab, *Converting Persia*, 3.

⁹⁷ Jurdi, *The ulama of Ottoman Jabal Amil in Safavid Iran*, 419-422; Abisaab, *Converting Persia*, 153-156.

⁹⁸ Abisaab, “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran”, 104, 117.

Batılı araştırmacıların çoğunluğuna göre Safevîlerin davetine Sünnî idareler altında çeşitli baskılara maruz kalan İmâmî ulemâ olumlu karşılık vermiştir. E. G. Browne'nun çalışmalarına kadar uzanan bu teze Andrew Newman karşı çıkmaktadır. Newman'a göre Safevî İran'a abartıldığı kadar ulemâ göçü olmadığı gibi Sünnî idareler altında yaşayan İmâmî ulemâ herhangi bir baskıya da maruz kalmamıştır. Ayrıca muhacir ulemâ, Safevî yönetimde sadece nitelikleri doğrultusunda istihdam edilmişlerdir. Her iki tezi savunan araştırmacılar, çalışmalarında mevcut temel kaynaklardaki kısıtlı veriler üzerinden kendi tezlerini ispatlamaya çalışmaktadırlar. Konuya farklı açılardan yaklaşılan çalışmalarda hala temel problemlerde dahi bir belirsizliğin olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla Safevî İran'a ulemâ göçünün nedenleri, kapsamı, etkisi ve benzeri hususlar, mevcut kaynakların yanı sıra icâzet belgeleri, Âmilî ulemâsının telif ettiği eser ve özellikle de Osmanlı arşiv kayıtları dikkate alınmak suretiyle kendi bağlamında yeniden değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Abisaab, Rula Jurdi. *Converting Persia, Religion and Power in the Safavid Empire*. London: I.B. Tauris, 2004.
- Abisaab, Rula Jurdi. "History and Self-Image: The Amilis and Their Clerics in Syria and Iran (Fourteenth to Sixteenth Centuries)". *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years*. Ed. H. E. Chehabi. 62-95. London: I.B.Tauris, 2006.
- Abisaab, Rula Jurdi. "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change". *Iranian Studies* 27/1 (1994): 103-122.
- Algar, Hamid. *İslâm Devriminin Kökleri*. Trc. M. Çetin Demirhan. Ankara: Endişe Yayınları, 1990.
- Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Ĥür. *Emelü'l-Âmil*. Thk. Aĥmed el-Ĥüseynî. 2 Cilt. Bağdât: Mektebetü'l-Endülüs, ts.
- Arıkan, Adem. "Zeynüddin el-Âmilî'nin Öldürülmesiyle İlgili İmâmîyye Tabakât Kitaplarındaki Kurguların Değerlendirilmesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19 (2010): 87-112.
- Arjomand, Said Amir. "The Safavid Era". *Expectation of The Millenium: Shiism in History*. Ed. Seyyed Hossein Nasr - Hamid Dabashi - Seyyed Vali Reza Nasr. 177-187. New York: State University of New York Press, 1989.
- Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and The Hidden Imam*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984.
- Arjomand, Said Amir. "Two Decrees of Shah Tahmasp Concerning Statecraft and the Authority of Shaykh 'Ali al-Karaki". *Authority and Political Culture in Shi'ism*. Ed. Said Amir Arjomand. 250-262. Albany: State University of New York, 1988.
- Aubin, J. "La Politique Religieuse des Safavides". *Le Shi'isme Imâmite*. Ed. T. Fahd. 235-244. Paris: Presses Universitaires de Frances,

1970.

- Aubin, J. "Sâh İsmâil et Les Notables de l'Iraq Persan". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2/1 (1959): 37-81.
- Âzâd Keşmîrî, Muḥammed Ali b. Muḥammed Şâdık. *Nucûmu's-semâ fi terâcimi'l-ulemâ*. Tahran: Sâzmân-ı Tebliğât-ı İslâmî, 1387.
- Babayan, Kathryn. "Sufis, Dervishes and Mullas: The Controversy Over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran". *Safavid Persia: A History of an Islamic Society*. Ed. Charles Melville. 117-138. London: I. B. Tauris, 1996.
- Bahrânî, Yûsuf b. Aḥmed. *Lü'lüetü'l-bahreyn fi'l-icâzât ve terâcimü ricâli'l-hadîs*. Thk. Seyyid Muḥammed Şâdık Bahrülulûm. Bahreyn: Mektebetü'l-Faḥravî, 1429.
- Browne, Edward Granville. *A Literary History of Persia*. 5. Baskı., 4 Cilt. Cambridge: The Cambridge University Press, 1959.
- Calder, Norman. "Khums in Imâmî Shi'î Jurisprudence, From the Tenth to the Sixteenth Century A. D." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 45/1 (1982): 39-47.
- Calmard, Jean. "Shi'î Rituals and Power II. The Consolidation of Safavid Shi'ism: Folklore and Popular Religion". *Safavid Persia: A History of an Islamic Society*. Ed. Charles Melville. 139-190. London: I.B. Tauris, 1996.
- Çelenk, Mehmet. *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri*. 2. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Çelenk, Mehmet. "Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şîîleşme Seyri". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (2014): 7-35.
- Dezfûlî, Fehîme Muḥbir. "Müsteşrikân ve Muhâceret-i 'Ulemâ-i Cebel-i 'Âmil be İrân der Devre-i Safevî". *Tarîḥ ve Temeddün-i İslâmî* 2/19 (1393): 198-201.
- Gündüz, Tufan. "Safevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 451-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ḥândmir, Ğiyâseddîn b. Hümâmiddîn Ḥüseynî. *Târîḥu ḥabîbi's-siyer fi aḥbârî efrâdi beşer*. 4 Cilt. Tahran: Kitabḥâne-i Ḥayyâm, 1333.
- Houranî, Albert. "Cebel-i 'Amil'den İran'a". Trc. Habib Kartaloğlu. *Usûl İslam Araştırmaları* 23 (2015): 213-226.
- Houranî, Albert. "From Jabal 'Amil to Persia". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 49 (1986): 133-140.
- Houranî, Albert. "The Safavid Era". *Expectation of The Millenium: Shiism in History*. Ed. Seyyed Hossein Nasr - Hamid Dabashi - Seyyed Vali Reza Nasr. 187-192. New York: State University of New York Press, 1989.
- İsbahânî, Mirza Abdullah Efendi. *Riyâzü'l-'ulemâ ve ḥiyâzü'l-fuḍelâ*. Thk. es-Seyyid Aḥmed el-Ḥüseynî. 6 Cilt. Kum: Matba'atü'l-Ḥayyâm, 1401.
- Jurdi, Rula Anis. *Migration and social change: The ulama of Ottoman Jabal Amil in Safavid Iran, 1501-1736*. PhD These, Yale University, 1998.

- Karadağ Çınar, Gülay. "Safevî Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri". *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (2017): 11-51.
- Kâtib, Ahmed. *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*. Trc. Mehmet Yolcu. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Keddie, Nikki R. *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*. New Haven: Yale University Press, 1981.
- Kevserânî, Vecîh. *Fakih ve Sultan: Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*. Trc. Ramazan Yıldırım. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Lambton, Ann K. S. *State and Government in Medieval Islam, An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Mazzaoui, Michel M. *Shi'ism and The Rise of The Safavids*. PhD These, Princeton University, 1966.
- Mazzaoui, Michel M. *The Origins of the Safawids: Shi'ism, Sufism and the Ghulat*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1972.
- Merçil, Erdoğan. "Serbedâriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mnorsky, V. *Tadhkirat al-Muluk*. Cambridge: W. Heffer and Sons, 1943.
- Momen, Moojan. *An Introduction to Shii Islam*. New Haven and London: Yale University Press, 1985.
- Muhâcir, Cafer el-. *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân fî'l-aşri's-Safevî*. Beyrût: Dârü'r-Raḡvâ, 1989.
- Muhammedoğlu, Aliyev Saleh. "Hasan-ı Rûmlü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 346-347. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mürüvve, Ali. *et-Teşeyyü' beyne Cebel-i Âmil ve İrân*. London: Riyâd er-Reyyes li'l-Kütüb ve'n-Neşr, 1987.
- Nasr, Hossein. "Religion in Safavid Persia". *Iranian Studies* 7/1 (1974): 271-286.
- Newman, Andrew J. *Safavid Iran, Rebirth of a Persian Empire*. London: I.B.Tauris, 2006.
- Newman, Andrew J. *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Tradionalist (Akhbari) Schools in Imami History From The Third/Ninth to The Tenth/Sixteenth Century A.D.* PhD These, University of California, 1986.
- Newman, Andrew J. "The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran". *Die Welt des Islams*. 33 (1993): 66-112.
- Öz, Mustafa. "Cebeliâmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1: 253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Roemer, H. R. "The Safavid Period". *The Cambridge History of Iran*. Ed. Peter Jackson - Lawrence Lockhart. 6: 183-350. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Rumlu, Hasan Beg. *Aḥsenü't-tevâriḥ*. Tahran: Çâbḥâne Ḥaydarî, 1357.
- Rumlu, Hasan-ı. *Aḥsenü't-tevâriḥ*. Trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Savory, R. M. "The Principal Offices of the Şafawid State during the Reign of Ismâ'il I (907-30/1501-24)". *Bulletin of the School of Oriental*

- and African Studies* 23/1 (1960): 91-105.
- Savory, Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge Press, 2007.
- Stewart, Devin J. "A Biographical Notice on Bahâ' al-Dîn al-Âmilî (d. 1030/1621)". *Journal of the American Oriental Society*, 111/3 (1991): 563-571.
- Stewart, Devin J. "Notes on the Migration of Âmilî Scholars to Safavid Iran". *Journal of Near Eastern Studies* 55/2 (1996): 81-103.
- Stewart, Devin J. "Safevî İran'a Âmilî Ulemânın Gcne Dair Notlar". Trc. Habib Kartaloğlu. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2016): 271-314.
- Stewart, Devin J. "Taqiyyah as Performance: The Travels of Baha' al-Din al-Amili in Tthe Ottoman Empire (991-93/1583-85)". *Law and society in Islam*. 1-70. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.
- Stewart, Devin J. "The First Shaykh al-Islâm of the Safavid Capital Qazvin". *Journal of the American Oriental Society* 116/3 (1996): 387-405.
- Stewart, Devin J. "The Ottoman Execution of Zayn al-Dîn al-Âmilî". *Die Welt des Islams* 48/3 (2008): 289-347.
- Şah Tahmasb. *Şah Tahmasb-ı Safevî Tezkire*. Trc. Hicabi Kırlangıç. 2. Baskı. Ankara: Atlas Kitap, 2015.
- Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Őiasın'da DŐnce Ekolleri Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Uyar, Mazlum. *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kakns Yayınları, 2004.
- Winter, Stefan. *The Shiite of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Winter, Stewfan Helmut. *The Shiite Emirates of Ottoman Syria (Mid-17th - Mid-18th Century)*. PhD These, The University of Chicago, 2002.
- Zâhir, Süleyman. *Őafađatı min Cebel-i Âmil*. Beyrt: Dâr'l-İslâmiyye, 2002.